

Politikai rendszerváltozások a XX. századi Magyarországon. Azonosságok és különbségek

A „politikai rendszerváltás” fogalmát el kell határolni: a/ a kormányváltásoktól, b/ a mélyreható – forradalmi jellegű – gazdasági-társadalmi változásoktól, amelyeknek formációelméleti tartalmuk is lehet. (Pl. a nagy francia forradalom: feudalizmustól a kapitalizmusba való átmenet fontos állomása. Ugyanúgy az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc.) Az elhatárolást azonban bizonyos átfedések nehezítik.

A mindmáig talán legsikeresebb hazai modernizáció idején az 1867 és 1918 közötti időszakban (a kétközpontú államalakulat: a dualizmus kora) igen sok kormányváltás volt; ugyanígy a Horthy-korszakban is (1919–1944). E változások nem voltak a politika szférájában jelentéktelenek (pl. a Bethlen-kormány bukása, 1931), mégsem érintették a politikai struktúra egészét, tehát részkérdésekre koncentrált módosulások voltak, nem nevezhetjük őket politikai rendszerváltásoknak. Hasonló volt a helyzet azt megelőzően, 1875-ben a Tisza Kálmán vezetésével megalakult Szabadelvű Párt kormányra kerülésével, vagy 1906-ban, a kormány bukásával. Lényeges változások voltak, bizonyos modernizációs reformokat hoztak magukkal, de nem tekinthetők politikai rendszerváltásoknak, még akkor sem, ha a politikai elit arculata is bizonyos értelemben mindkét esetben megváltozott. Még kevésbé lehet ilyenről beszélni a rutinszerű kormányváltások esetében. (Bár még ezek jelentőségét sem lehet lebecsülni. Ld. A XIX. század utolsó évtizedében, a millennium idején lezajló kormányalakításokat: a liberális jellegű Wekerle- és Bánffy-kormány után a mérsékeltebb, a hagyományos struktúrák iránt megértőbb, de egyben Bánffynál kevésbé nacionalista Széll Kálmán-kabinet megalakulását. Teljesen véletlenszerű, vagy pusztán személyi okokra visszavezethető változás csak kevés van.)

Az említettekkel ellentétben viszont 1918 októberében politikai rendszerváltás zajlott le, méghozzá egy forradalmi hullám részeként. Sor került a modern, nyugati értelemben vett polgári demokrácia kialakulására, amely kellő belső és külső támogatás nélkül nem maradt fenn és 1919 márciusában újabb politikai rendszerváltás zajlott le, ugyancsak mélyreható, forradalmi jellegű társadalmi változások keretében. (Szocialista–kommunista kísérlet.) A jelzett folyamatokban (ez egyébként Európa történetében gyakori) a külső erőknek nagy része volt. (Világháborús vereség.) Minél közelebb kerülünk a jelenhez, annál inkább felértékelődik a globalitás szerepe.

Az első esetben Károlyi Mihály kormánya polgári demokratikus jellegű volt, ellentétben az előző, Tisza István és Wekerle-kormányok erősen konzervatív (bizonyos értelemben liberális) kormányaival, melyek mélyreható gazdasági és társadalmi reformoktól elzárkóztak. A polgári demokratikus reformok azonban nem valósulhattak meg (vesztes háború, erős polgárság hiánya). A

polgári átalakulásban a volt (konzervatív) politikai vezető réteg ellenérdekelt volt, de – másrésztől – ugyanez vonatkozik az akkor még a klasszikus osztálystruktúra fontos elemét alkotó ipari munkásságra, valamint a nagy paraszti tömegekre is. A tulajdonviszonyok átalakításának gondolatával már a Károlyi-kormány is foglalkozott. (Földreformtervek, kísérletek a nagytőke ellenőrzésére.) A Tanácsköztársaság pedig, mint ismeretes, a magántulajdon (mármint a termelő eszközök magántulajdonának) felszámolására törekedett – külső és belső tényezők miatt azonban kudarcot vallott.

1918 őszén és 1919 tavaszán kétségkívül radikális politikai rendszerváltás volt, amely a gazdaság és társadalom átformálásának forradalmi kísérletére, sőt formációelméleti változásokba torkolt. („Kapitalizmusból szocializmusba”). A nem egyszerűen politikai rendszerváltások, hanem forradalmi jellegű gazdasági és társadalmi változások bukása után, még 1919 őszén újabb (a XX. század magyar történetében immár harmadik) politikai rendszerváltás zajlott le, a Horthy-féle kormányzat hatalomra kerülése. Ebben az esetben sem pusztán politikai rendszerváltás zajlott le, az is – de több is annál. Az 1918 előtti viszonyokat már nem lehetett restaurálni, a Károlyi-féle polgári demokratikus berendezkedést (amely éppen, hogy csak megkezdődött) fel lehetett számolni. Ugyanez vonatkozik a Tanácsköztársaság intézkedéseire. Olyan rendszer jött létre, amely ismét a magántulajdon elvi alapján állott, megőrizte a feudális eredetű nagybirtokrendszert. (Bár igencsak mérsékelt földbirtokreformot azért a húszas években végrehajtott.) A politika szférájában (politikai rendszerváltás) nemcsak 1918-al és 1919-el fordult szembe, hanem – bizonyos értelemben – az 1918 előtti évtizedekkel is, kárhóztatva úgymond – azok „destruktív” liberalizmusát. Jobboldali – nacionalista – sok szempontból tekintélyelvű rendszer jött létre, amely azonban parlamentáris és pluralisztikus jellegű volt, bár a végrehajtó hatalom „túlsúlyos” volt a parlamenttel szemben.

Ez a harmadik politikai rendszerváltás (1919–1920) is bizonyos értelemben több volt politikai rendszerváltásnál (Erre mutat – Horthyék részéről – az „ellenforradalmárság” tudatos vállalása is.)

Mindhárom említett változás (1918, 1919, 1920) során nagy néptömegek voltak mozgásban, ugyanakkor, amikor választott parlament nem, vagy csak csökevényesen működött. A változásokban tehát egyrészt nagy szerepe volt az utcának, másrészt – háborúvesztés után vagyunk – a nagyhatalmi politikának.

A Horthy-korszakon belül, mint említettük, politikai rendszerváltásról nem beszélhetünk, mindazonáltal két olyan kormányváltást jelölhetünk meg, amely az előbbi határait súrolta. Az egyik a Gömbös-tanács hatalomra kerülése (1932), a másik a Kállay-kormány bukása, az ország német megszállása és a Sztójay-kormány megalakulása (1944). Az első alkalommal a Nagy Válság elsodorta a konzervatív és (enyhén) liberális Bethlen-kormányt, s jött a jobboldali-populista (az angol orientációt némettel felváltó) Gömbös. Ez nem egyszerű kormányváltás volt. Annál

kevésbé, mert az új kormány reformintézkedéseket kezdeményezett (pl. 8 órás munkaidő, az állam „munkásvédő” tevékenysége, bizonyos, a munkaadókat korlátozó szociálpolitikai intézkedések, a „kisemberek” érdekvédelmének hangoztatása) és igyekezett a politikai elitet felfrissíteni. (Folytatódott a középrétegek már 1920-ban erősödő előtérbe kerülése.) A Nagy Válság is vége tért – igaz háborús konjunktúrába, majd háborúba torkolt. Maga a gazdasági politikai struktúra azonban csak keveset változott. Kormányváltásnál több, politikai rendszerváltásnál kevesebb történt. Nem lehet tehát „skatulyázni”.

A német megszállást követően megalakult Sztójay-kormány – a „bethlenista” Kállayval ellentétben erőteljesen fasizált, bár az államfő és a parlament a vezető politikai garnitúra megmaradt. Szálasi hatalomra kerülése már politikai rendszerváltásnak tekinthető – amely a hitleri birodalom közvetlen beavatkozása révén érvényesült. A parlament felbomlott, az államfő lemondott. A nyilas államrendszer kialakulására, főleg pedig megszilárdulására – a háborús események miatt – már nem maradt idő.

1945 tavaszán politikai rendszerváltás következett be és formációelméleti változás bontakozott ki – a Szovjetunió erőteljes támogatásával – tehát ismét erőteljes külföldi beavatkozás révén. Már az 1945–47-es periódus forradalmi változást hozott (földreform és a tőkés tulajdon állami ellenőrzése). Korlátozott (Szövetséges Ellenőrző Bizottság) parlamentarizmus alakult ki – jelentős részben a király nélküli királyságot felváltó Magyar Köztársaság új politikai elitjével, az MKP dominanciájával. 1948–49 óta azután sor került – és ez kétségkívül politikai rendszerváltás és egyben mélyreható gazdasági–társadalmi–politikai változás – a sztálini modell átvételére. („Forradalomról” a külső tényező erős aktivitása miatt aligha beszéltünk. A hazai néptömegek az újabb háborús vereség miatt nem voltak olyan aktívak, mint 1918 után. Az okok kimutathatók, de ezek felsorolása – vélhetően – nem tartozik ide. Valószínűleg a 25 évig tartó Horthy-korszak hatása is kimutatható. Ez a korszak ugyanis szociálisan „érzékenyebb” volt a Tisza-féle rezsimmél. De vannak más okok is.) Bizonyos értelemben tehát importált forradalomról beszéltünk, amelyet azért jelentős belső elégedetlenség is elősegített. Nem volt tehát annyira gyökértelen, mint ahogyan azt ma némelyek állítják. Annak, hogy a változások során a meglehetősen anakronisztikus magyar társadalom átstrukturálódott pozitív oldala is van. Az tény, hogy az lényegében a sztálini recept szerint történt. Erre viszont Jalta adott lehetőséget.

Így érkezünk el egy bonyolult problémához, 1956-hoz. Történt-e politikai rendszerváltás? A helyes válasz valószínűleg az, hogy „részben igen”. A „Kádár-korszak” az „ötvenes években”, a Rákosi-rezsimhez viszonyítva nem jelentett politikai rendszerváltást, ehhez nem voltak meg a kellő strukturális változások. Többet jelentett azonban a kormányváltásnál. Egyrészt azért, mert a továbbiakhoz viszonyítva (1968-tól Fock Jenő miniszterelnökségével) a piaci elemek jelentősen (bár sajátosan, sokszor burkolt formában) beépültek a gazdaságba (az állami tulajdonlás bizonyos

fellazulása, vállalati önállóság kezdetei, második és harmadik gazdaság stb. a lényegében még tervutasításos gazdaság bővülő keretei között), másrészt a politikai intézményrendszerben és a politikai elitben is változások következtek be, bár a régi intézményrendszer felszámolásáról nem beszélhetünk. Változást jelzett a '80-as években a nemzetközi pénzügyi intézményekhez való csatlakozás az előzőekhez viszonyítva új jelenség: az „adósságcsapda” bonyolult kérdéskomplexuma. A politikai rendszerváltások velejárója, hogy azokat a társadalom érzékelje. Ez – főleg 1968-at követően – nyilvánvalóan megvolt. Szinte az egész népesség életszínvonal-emelkedéssel együtt járó életformaváltozáson ment át. A politikai döntéshozatal is – a korábbiakhoz viszonyítva – demokratizálódott. A külső tényezőnek itt is fontos szerepe volt. Az egész folyamatra nem kerülhetett volna sor a Szovjetunióban 1953 után bekövetkező változások nélkül, s nyilván másként alakult volna a folyamat, ha az 1956-os fegyveres intervenció nem következik be. A Kádár-korszakban nemcsak modernizációs folyamat zajlott, hanem bizonyos sajátos és korlátozott polgárosodás is, amelynek megvoltak a maga – a jövőre kiható – eredményei. Mindenesetre: a kontinuitás–diszkontinuitás kérdése a Kádár-korszak kapcsán erőteljesen felvetődik.

Az 1989–90-es rendszerváltás természetesen elsődlegesen nem magyar probléma. A döntő tényező: a Szovjetunió és az európai szocialista rendszerek (a „létező” szocializmusok) a megújuló, pontosabban részlegesen megújuló tőkés világgazdaság közegében ellehetetlenültek. Más okok, belső ellenállás, ellenzéki mozgalmak tevékenysége, az „apparátusok lázadása” stb. mintegy kikényszerítették a kapitalizmus irányába ható rendszerváltást, bár 1988–1991 között a kapitalizmust még nem nevezték a nevének. (A kérdésben még az 1990-es választók is bizonytalanok voltak. Zömükben valamilyen „harmadikutasságra” voksoltak, részben az 1956-os tradíció alapján, bár akkor még inkább megreformált szocializmusról esett szó.)

A kilencvenes évek elejének rendszerváltása a folyamatot illetően forradalmi jellegű, vagy a létező szocializmushoz, amely aligha tekinthető „valódi” szocializmusnak, hanem eltorzult szocialista kísérletnek, tehát a létező szocializmushoz viszonyítva ortodox alapról minősíthető ellenforradalmi jellegűnek is, bár az utóbbi – szintén marxista alapról – megkérdőjelezhető, hiszen gazdasági tekintetben, a termelőerők fejlődését illetően a létező szocializmusok nem mutattak fel a tőkés gazdálkodással szemben azt a fölényt, amelyet Marx mintegy előírt. (A forradalom–ellenforradalom hagyományos ellentétpár átgondolandó.) Tény, hogy politikai rendszerváltás is volt, annak minden ismert velejárójával, de ezzel együtt mélyreható történelmi változás is – békés úton, a tömegek érzékelhető passzivitása mellett, amelyet „kiegyenlített” más társadalmi csoportok, így az értelmiség jelentős részének felfokozott politikai aktivitása.

A részben Marxból merítkező szociáldemokrata felfogás szerint nem „a kapitalizmus” van, hanem kapitalizmusok vannak, tehát elméletileg lehetőség van ilyen, vagy olyan kapitalizmus kialakulására. (Ld. Modellek kérdése, amely napjaink egyik alapvető problémája.) Az, hogy milyen

(tőkés) modernizációs modell realizálódik, nem pusztán szubjektív tényezőktől függ, nem annyira értékektől, mint érdekektől (hiszen a társadalom elsődlegesen érdekstrukturált, mint ahogyan az a nemzetközi környezet is). Az egész folyamat „sorsa” jelenleg még nehezen prognosztizálható, az átalakulás többesélyes.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a napjainkban zajló folyamatok a maguk egyediségükben lényegében összehasonlíthatatlanok a korábbi politikai (és társadalmi) átalakulásokkal. Az összehasonlításoknál el kell kerülni a vulgarizálást. Mindenesetre közös tényező valamennyi esetben a nemzetközi környezet döntő jelentősége, a külső tényező, amelynek érvényesülését persze belső társadalmi feszültségek is elősegítették. A hazai rendszerváltók (ez kis és gyenge ország esetében természetes) rendszerint azt hangsúlyozták, hogy azonosulniuk kell az „aktuális” külső tényezővel, mert „érdekazonosság” áll fenn közte és köztünk. Általános érdekazonosság ritkán van a történelemben, sűrűbben osztály-, csoport-, és rétegazonosság. Van viszont „kényszerpálya”, mint arra Ránki György – elsősorban a „külső tényezőkre” gondolva – már hosszú évekkel korábban rámutatott. Úgy is mondhatnánk, hogy pl. Magyarországnak legalább 1526 (?) óta – történelmileg érthetően – minden szüksége volt valamilyen „nagy testvérré”. Természetesen elsősorban a hatalmon lévő elitekre, de ezeken túlmenően – bizonyos értelemben – valóban az egész országnak. Nem a környezet alkalmazkodik Magyarországhoz, hanem fordítva. Ez tény. Az alkalmazkodásnak azonban vannak (lehetnek) különböző módzatai, nem járhat identitás feladással s törekedni kell a tényleges nemzeti érdekek lehető képviselésére. Ez a modern baloldali, szociáldemokrata politikától nemcsak, hogy nem idegen, hanem velejárója annak. Közös vonás, hogy több előző politikai rendszerváltásnál is szerepet játszott a „modernizáció”, az „Európa-hoz való felzárkózás”, a lemaradottság felszámolásának kérdése. Kiderült az is, hogy a modernizáció és a sokat hangoztatott polgárosodás nem ugyanaz. Modernizáció lehetséges polgárosodás nélkül is. (Ld. A „létező szocializmusok”.) Polgárosodás viszont nem lehetséges modernizáció nélkül, az utóbbi esetben a modernizáció nem „diktatórikus”, nem „felpörgetett”. Ha a polgári réteg túlságosan szűk s lassan bővülő, az az egész folyamatot veszélyeztetheti. Nem modernizáció ugyanis az, amelyből a társadalom döntő többsége kimarad.

Azonos vonás továbbá, hogy a politikai rendszerváltozásokat mélyreható gazdasági és társadalmi konfliktusok váltják ki, nem pedig filantropikus elképzelések, vagy személyi ambíciók. Ugyanakkor a politikai rendszerváltásoknak és a hozzájuk kapcsolódó radikális gazdasági–társadalmi átalakulásoknak szinte mindegyik esetben megmutatkozott bizonyos elméleti-ideológiai töltése – a bolsevizmustól a szocialista monetarizmusig. Ez a „töltés”, a folyamatokra visszahatva, radikálisan hatott. A rendszerváltások társadalmi bázisának kérdéskörére itt nem térhetünk ki.

A jelenlegi folyamat (folyamatok) unikális jellegét a rekapitalizáció, az újbóli kapitalizáció és az ahhoz kapcsolódó modernizáció adja meg. Ilyesmire korábban nem került sor. (A

Tanácsköztársaságot követően – minthogy az nagyon rövid ideig tartott nem is vetődött fel a kérdés.) Ezért jogos a feladatból adódó rendkívüli nehézségekre és az azok következményeire való hivatkozás. Lényeges eltérés, hogy a korábbi politikai rendszerváltások szinte azonnal nagy néptömegek életszínvonalára pozitívan hatottak. A jelenlegire ez – ismert okokból – nem érvényes. Tehát fennáll annak a veszélye, hogy a folyamatok demokratikus módon nem vezényelhetők le, antidemokratikus eszközök alkalmazása pedig (nem vagyunk Kelet-Ázsiában vagy Latin-Amerikában) beláthatatlan következményekkel járna. Ezért vetődött fel már az Antall-kormány idején a „kamikáze-szerep” vállalásának kérdése. Az érintett országok jelentős részében a konfliktusokból a bal- vagy jobboldali populista irányzatok húzhatnak hasznot. (Nálunk az utóbbiak.)

Az említett politikai rendszerváltások egyébként a klasszikus „jobb–bal” sémában komolyan nem értelmezhetők. Vegyünk egy jellemző – „semleges” – példát. Ki volt baloldalibb: Bethlen vagy Gömbös? (Az egyszerűség kedvéért személyesítsük meg a rendszereket.) Bizonyos szempontból kétségtelenül az előbbi. Bethlen nem szimpatizált a túlhajtott nacionalizmussal, a militarizmussal, nem kacérkodott a fasizmussal stb. Igen ám, de Gömbös (s ide kapcsolom közvetlen utódját, Darányi Kálmánt is) kétségtelenül nálánál szociálisan érzékenyebb személyiség volt – főleg persze a verbalitás szintén, de azért nemcsak ott. Vannak bizonyos vitathatatlan értékek és érdekek. Pl. Saját hibájából egzisztenciálisan semmi sem lehetetlenedhetik el. Kvázi nem halhat éhen. Ha úgy látszik, hogy ezt az értéket és érdeket nem képviseli a baloldal, akkor felkarolja a jobboldali, etnokratikus jelleggel. (Politikai számításból, demagógiából – az ok most mellékes.) A korábbi politikai rendszerváltásoknak azért többnyire volt hagyományosan jobb- vagy baloldali karakterük. Az említett okokból napjainkban már a helyzet önmagában is veszélyeket idézhet fel. (A régi-új eliték problémája – külön kérdés, amely 1989-et követően rendkívül bonyolult kérdésként vetődött fel. Ennek egyik oka az állam és a gazdaság – Magyarországra bizonyos mértékben korábban is jellemző – összefonódottsága, amely felidézi annak lehetőségét, hogy a kormányváltások rendszeresen – bizonyos értelemben – rendszerváltásokká, az élet sok szférájában négyévenkénti kis- illetve nagytakarításokká válnak, legfeljebb bizonyos jól kiépített gazdasági és kulturális pozíciókat kiemelve meg.)

Nem tételezhetjük fel, hogy csak minden tekintetben egyféleképpen lehet kapitalizálni, modernizálni – s ha úgy tetszik – polgárosítani. A „lényeg” lehet helyes, vagy akár vitathatatlan, a nagyon is fontos részletek lehetnek problematikusak. Szükséges az érdekegyeztetés, a lehetőségek vizsgálása. Nem ajánlatos az érdekek mentén erősen strukturált társadalomra, mint valami egészre hivatkozni. Ilyen hivatkozások kapcsán gyakran előfordulhat, hogy a „mindenki” azt jelenti, hogy „senki”. (Például a túlfogyasztás vitatott kérdése.) 1996 januári visszafogás (elkerülhetetlen vagy elkerülhető?) esetében hangsúlyozott, valami önkéntességet feltételező „áldozatvállalás” aligha

tapasztalható. (Mellesleg az áldozatvállalás mint politikai fogalom a korábbi politikai rendszerváltások során – legalábbis mai jelentésében – ritkán volt használatos. 1945 után pedig diszkreditálódott.) Általában inkább beszélhetnénk áldozatvállalás helyett egzisztenciális kiszolgáltatottságról, mint a költségvetési, mint a versenyszférában. (Lásd a szakszervezeti pozíciók meggyengülése.)

Kétségtelen, hogy a jelenlegi átalakulás „egyedi jellege” – történelmileg persze és nem politikailag – sok ténykedésre adhat majd (egész régiókban) menlevelet, persze csak akkor, ha a történész kellően rendelkezik bizonyos empátiával. A jelenlegi átalakulás kimenetele ebből a szempontból is perdöntő lehet. A „kihívásra”, hogy Arnold Toynbee-t idézzük, mindenesetre válaszolni kell.

1996. március